

ויכוח טורטוסה , ויסנטי פרר ובעיית האנוסים על פי עדותו של יצחק נתן

Author(s): רם בן שלום

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשנ"א), pp. 21-46

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037403>

Accessed: 04/12/2011 09:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ויכוח טורטוסה, ויסנטי פֶּרֶר ובעיית האנוסים על פי עדותו של יצחק נתן*

מאת רם בן שלום

בדיונו על ויכוח טורטוסה מצא י' בער דימיון בין המעמד בטורטוסה לבין האסיפה הגדולה של ראשי הכנסייה, שהתכנסה סמוך לימים ההם בקונסטנץ, כדי להכריע בבעיות המרכזיות של הפוליטיקה הדתית.¹ ואכן, לשני המעמדות היו תוצאות רבות־משמעות בתולדות הנצרות והיהדות. בנצרות באה אל סיומה סכיזמה ממושכת בכנסייה, וביהדות כמעט שהגיעו אל חורבן קהילות אראגוניה וקסטיליה. שכן, משנת 1413 ואילך באו יהודים אל טורטוסה, תחילה כבודדים ואחרי כן בקבוצות שלמות, והודיעו שברצונם להמיר את דתם. יהודים אחרים השתמדו במקומות מגוריהם.²

ליהושע הלורקי היה חלק מרכזי בוויכוח, ואישיותו עוררה תגובות נסערות אצל יהודים בני המאה הט"ו. יצחק אברבנאל כינהו: 'המופקר הגדול שמו בישראל לפנים לורקו יש"ו ראש הפוקרים';³ ואלמוני כתב: 'נתפקר יושע לורקי, יש ושם רשעים ירקב, והמיר שמו לשם גירונים, קבר פתוח גרונו'.⁴ ואף ההיסטוריון בן זמננו, י' בער, לא חשך ממנו את שבטו: 'קשה למצוא איש כהלורקי, שנהפך בן־לילה מיהודי מתלבט בספקות למומר רודף, אכזר ושקרן וחסר רגש אנושי כמוהו'.⁵

המקור המרכזי לוויכוח הוא הפרוטוקול הלטיני, שערך מזכיר האפיפיור ששימש כנוטריון הוויכוח. לבד ממנו מצויים שני מכתבים עבריים, שכתבו בעלי ויכוח יהודיים, המכתב של בונאסטרק דיסמאיסטרי, שעבר עיבוד ספרותי ושוקע בספר שבט יהודה, ומכתב של אלמוני שנדפס בישורון. הם נועדו לתאר בפני בני קהילתם את המעמדות הראשונים של הוויכוח. מטבע הדברים, מקורות אלה נוגעים לסדר הוויכוח, לנושאי

* מאמר זה הוא עיבוד והרחבה של פרק מתוך חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ט, בהדרכת ד"ר א' גוטוירט (ראה להלן, הערה 7).

1 ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל־אביב תשי"ט², עמ' 326.
2 ראה: בער, שם, עמ' 346–347, 357–358. אין בכוונתי לטעון שהקהילות הגיעו למצבן זה רק בעקבות הוויכוח, והביאו למצב גם גורמים נוספים.

3 ראה: יצחק אברבנאל, ישועות משיחו, קעניגסברג תרכ"א, דף ה ע"א. הדברים הם משנת רנ"ח.
4 המחבר האלמוני הוא העורך ואולי גם המתרגם לספרו הלטיני של יהושע הלורקי, הנקרא בעברית ספר הפיקורים. עיין: A. Posnanski, 'Le colloque de Tortose et de San Mateo', *REJ*, LXXIV (1922), p. 18, n. 1.

5 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 345.

ולהקשריו התיאולוגיים. ספרי פולמוס עבריים, שחוברו עם תום ויכוח טורטוסה, התייחסו אף הם לתוכן הוויכוח, לביסוס דת ישראל ולהחלשת טיעוני הנוצרים.⁶ יש אפוא עניין רב בעדות חדשה על הוויכוח, עדותו של יצחק נתן. עדות זו סמוכה בזמנה למאורעות טורטוסה וקונסטנץ, מגלה צדדים נוספים באישיותו של יהושע הלורקי, ומוסרת את התרשמות בן התקופה מהדמויות הפועלות בטורטוסה.

יצחק נתן היה המנהיג של קהילת ארל ושל יהודי פרובנס במאה ה'ט'. שנים הרבה שימש בתפקידי הנהגה בקהילתו ובארגון העל של יהדות פרובנס, נשא את התואר פרוקורדור (מורשה) של קהילות היהודים בפרובנס, והיה ידוע בין היהודים בכינוי 'מאור גלותינו'.⁷ פעילותו במלאכת הבדים (דרפיאר) ובספי כספים חרגה מגבולות העיר ארל, והגיעה לממדי הפעילות של הסוחרים האיטלקים באביניון. בשנת 1437 נאמד רכושו ב-682 פלורנים, וברשימת בעלי הנכסים בארל תפס את המקום השלושה-עשר, אחרי עשרה אצילים ושני bourgeois. במחקר ההיסטורי הוא ידוע בעיקר כמחבר הקונקורדנציה העברית הראשונה, מאיר נתיב, מפעל שנוצר על רקע הפולמוס היהודי-הנוצרי.⁸ ואולם, הוא חיבר גם ספרים אחרים, ספרי פולמוס עם הנוצרים וספרי חינוך. שמעו כפולמוסן חשוב הגיע לספרד, ויצחק אברבנאל העניק לו דברי שבח בחיבורו ישועות משיחו. כמה קטעים ציטט אברבנאל בשמו, ויש להניח שנלקחו מחיבורו תוכחת מטעה – חיבור נגד יהושע הלורקי ונגד נוצרים אחרים, שאבד.⁹

בין ספריו שנשתמרו מצוי בכתב יד החיבור מאמץ כח. זהו חיבור מוסר בשלושה חלקים.¹⁰ בחלקו האחרון יצחק נתן עוסק במידות השליליות של האדם וביניהן הבגידה. לצורך המחשת דבריו הוא מביא את סיפור הבגידה, שהסעיר את קהילות ישראל במאה ה'ט', סיפור המרתו של יהושע הלורקי. יצחק נתן רצה ללמד את הקורא לקח מוסרי,

6 לשאלת המקורות ההיסטוריים המתארים את הוויכוח וטיבם, ראה: בער, שם, עמ' 328, 533, הערה 58; 31–40. A. Pacios López, *La Disputa de Tortosa*, Madrid & Barcelona 1957, pp. המכתב האנונימי הדפיס שז"ח הלברשטם בישורון של קובק, ו (1868), עמ' 45–55. לספרות הפולמוס הנוגעת לוויכוח ראה: בער, שם, עמ' 358–361; פוזננסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 164–165.

7 ראה: ר' בן שלום, 'יצחק נתן "מאור גלותינו"', הנהגה, פולמוס ויצירה אינטלקטואלית במרכז חייה של יהדות פרובנס, במאה ה'ט', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך למדעי הרוח של אוניברסיטת תל-אביב, 1989, עמ' 118–128; L. Stouff, 'Isaac Nathan et les siens, une famille juive d'Arles des XIVe et XVe siècles', *Provence Historique*, XXXVII (1987), pp. 499–512. על הכינוי 'מאור גלותינו' ראה במאמרי הנזכר בהערה הבאה.

8 ראה: ר' בן שלום, 'לשאלת מחברה האמיתי של הקונקורדנציה העברית הראשונה מאיר נתיב', קרית ספר [בדפוס].

9 ראה: בן שלום (לעיל, הערה 7), עמ' 132–133. לידעה על החיבור תוכחת מטעה, ראה: J. Buxtorf, *Bibliotheca Rabbinica*, Basileae 1640, p. 470.

10 החיבור השתמר בשלושה כתבי יד. מהדורה ביקורתית של ההקדמה פורסמה בתוך: בן שלום (לעיל, הערה 7), עמ' 419–472. בכוונתי לפרסם בקרוב מהדורה ביקורתית של החיבור השלם. להלן אשתמש בכתב יד גינצבורג, ספריית לנין, מוסקבה, 113/1. וראה הקטע הנדון בשלמותו בנספח למאמר.

שהבגידה איננה משתלמת לא רק בגלל החטא שבה אלא גם בגלל תוצאותיה הריאליות. לדבריו, סוקלו כוונותיו של יהושע הלורקי, ונכשלה מטרתו להחדיר את האמונה במשיח הנוצרי ללכותיהם של היהודים.

מתיאורו עולה, שיצחק נתן ידע היטב מה מתרחש בחצי האי האיברי. הוא נוקב בשמות של אנשים ומקומות, ומנסה להעמיד את המאורעות על זמנם. הוא איננו פותח את הסיפור בתיאור המרתו של יהושע הלורקי, אלא מחזיר את הקורא לאחור, וקושר את המאורעות לקורותיו של האפיפיור בנדיקטוס הי"ג ולחילופי המלוכה באראגוניה. בהמשך הוא מתאר את הוויכוח ותוצאותיו, ודן בדרשנותו של ויסנטי פֶּרֶר ובדרכי התגובה של האנוסים. ככוונתי לבחון במאמר זה את דברי יצחק נתן בקטע על הבגידה. אעסוק בשאלת מקורותיו של יצחק נתן, הכותב את חיבורו בארל שבפרובנס, ומיטיב לדווח על הנעשה בספרד, ואבחן את מידת הנאמנות ההיסטורית של ה'עובדות' הנמסרות. דגש מיוחד יינתן למנטליות ולאידאולוגיה המשתקפת בדברי יצחק נתן איש פרובנס, הבוחן התרחשויות רחוקות על פי תפיסת עולמו שלו ועל פי האקלים הרוחני שבו הוא נמצא.

א. בנדיקטוס הי"ג והסכיומה בכנסייה

לאחר מותו של האפיפיור קלמנט השביעי, בשנת 1394, החליטה מועצת הקרדינלים שלא לבחור אפיפיור חדש מביניהם, לפני שיישבעו כולם, שהאפיפיור שייבחר יעשה כל מאמץ להביא לאיחוד הכנסייה. בשבועתם התחייבו שלא לסרב לשום פיתרון שמועצת הקרדינלים תחליט עליו, כדי להביא את הסכיומה אל סיומה. נקבע במפורש, שעל האפיפיור להישמע להחלטת המועצה, גם במקרה שבו יידרש לוותר על 'הכס הקדוש'.¹¹ האפיפיור בנדיקטוס הי"ג (פדרו די לונה) לא ייחס חשיבות מכרעת להתחייבותו ולשבועתו כקרדינל, וסירב לוותר על מישרתו כשדרשה זאת ממנו מועצת הקרדינלים. הוא המשיך לטעון שהוא האפיפיור האמיתי, אף לאחר שנבחר אפיפיור נוסף בוועידת הכנסייה בפיוזה (1409), ולאחר שהושג האיחוד בעולם הנוצרי בוועידת קונסטנץ (1417). וכך, בתקופת ויכוח טורטוסה היה האפיפיור, מנהיג העולם הנוצרי, באראגוניה, ולא במקום מושבו הקבוע. יצחק נתן מנסה להסביר זאת, ולשם כך הוא מתאר את סיבות בריחתו של בנדיקטוס הי"ג:

וימצא שם האפיפיור הירחי אשר ברח שם כי לא האמינו לו כל מלכי ארץ או רובם כי בזה אלתו והפר בריתו אשר כרת עם הועד ונשבע לעזוב האפיפירות כל עוד שיתברר שבחירת האפיפיור אשר היה לפניו היתה שלא כדין ומחוץ הנמוסים הכתובים.¹²

11 ראה: E. Delaruelle, E. R. Labande & P. Ourliac, *Histoire de l'église depuis les origines jusqu'à nos jours, XIV, L'église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire (1378-1449)*, Paris 1962, p. 81

12 כתב יד גינצבורג, שם, דף 76 ע"א-ע"ב.

בתיאורי הסכיזמה הכנסייתית של נוצרים בני התקופה יש לבחון את מקום מושבו של הכותב, את המעמד החברתי שלו ואת דעותיו האישיות. לכאורה לא היו היהודים מעורבים ישירות במאורעות, אבל המשבר החברתי-הדתי של העולם הנוצרי לא נעלם מהם. פרטי הסכיזמה בשלביה האחרונים היו ידועים היטב בשכבות החילוניות והעממיות של אירופה המערבית. הדרכים האקדמיות שהוצעו לאיחוד הכנסייה הפכו זה מכבר לנחלתם של חוגים מחוץ לכותלי האוניברסיטאות, הכנסייה או השלטון החילוני.¹³ אין להתפלא אפוא שיצחק נתן ידע מה הן נסיבות בריחתו של בנדיקטוס הי"ג. הוא מתאר את דרישת המלכים מהאפיפיור להתפטר, ואת הכרזת 'הסרת המרות' (soustraction d'obédience).¹⁴ אין הוא מעוניין להקדים את המאוחר, ולכן מסייג היטב את קביעתו 'לא האמינו לו כל מלכי ארץ', ומוסיף 'או רובם'. ואכן, משעה שברח בנדיקטוס הי"ג לאראגוניה מולדתו, ואף בשעת ויכוח טורטוסה, הסירו רוב ממלכות אירופה המערבית את תמיכתן ממנו, ומלכות אראגוניה לבדה נשארה נאמנה לו; רק בשנת 1416 הצטרפה לוועידת קונסטנץ ופסקה מלתמוך בו.¹⁵

הגדרת מניעי 'הסרת המרות' שבפי יצחק נתן עולה בקנה אחד עם הדעה המקובלת בחוגים הקונסיליאריים של הכנסייה הנוצרית: האפיפיור, כנציגו של ישו עלי אדמות, נתון לביקורת אנושית, ובתוקף תפקידו הוא ראשון בין שווים (primus inter pares), ראשון בין יתר חברי מועצת הקרדינלים ('הוועד').

יצחק נתן כורך את פעולת 'הסרת המרות' עם נסיבות בחירתו של האפיפיור. הוא מתאר את ההתחייבות שנטלו הקרדינלים על עצמם, ואת הפרת שבועתו של בנדיקטוס הי"ג. לדעתו, החלטת הקרדינלים להדיח את האפיפיור נובעת מאופן בחירתו של קודמו, קלמנט השביעי, בשנת 1378. השאלה היתה אם בחירתו של קלמנט השביעי לגיטימית, לאחר שחודשים מספר קודם לכן נבחר אורבאן השישי לאפיפיור. האם בעניין זה מדייק יצחק נתן? דומה שבעיית הלגיטימיות של קלמנט השביעי לא הועמדה מאחורי הדרישה להתפטרותו של האפיפיור בנדיקטוס הי"ג (1395), כפי שהעלו אוניברסיטת פאריס והקרדינלים של צרפת. האוניברסיטה הציעה את התפטרותם של שני הצדדים כאחד, זה היושב ברומא וזה הנמצא באביניון.¹⁶ כמו כן, שלילת הלגיטימיות של בנדיקטוס הי"ג, בוועידת הכנסייה בפיזה, לא נבעה מערעור על מעמדו של קודמו. נקבע שבנדיקטוס אשם בכפירה, ובשל כך אין הוא יכול להמשיך ולשמש בתפקידו.¹⁷

13 ראה: ג'ה סאביין, תולדות תורת המדינה, תרגם א' רפ, תל אביב 1963, א, עמ' 330–333.

14 הוא מתכוון בוודאי להכרזת 'הסרת המרות' הסופית שהכריז מלך צרפת בשנת 1406, ולא לזו שלאחר קונסיל פיזה בשנת 1398. עיין: F. Rapp, *L'Église et la vie religieuse en occident à la fin du Moyen Age (Nouvelle Clio, XXV)*, Paris 1983, pp. 71–72.

15 ראה: W. Ullman, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, London 1972, pp. 300–301; P. B. Gams, *Die Kirchengeschichte von Spanien*, Graz 1956², III, 1, pp. 297–299.

16 ראה: Y. Renouard, *The Avignon Papacy 1305–1403*, London 1970, pp. 75–76.

17 ראה: ראפ (לעיל, הערה 14), עמ' 77.

יצחק נתן איננו מדייק בתיאור ההתחייבות של האפיפיור כלפי הקרדינלים. המועצה לא קשרה את דרך פיתרון הסכיזמה עם שאלת הלגיטימיות של קלמנט השביעי. ואולם, דבריו מגלים הבנה נכונה של המאורעות. נקודת המחלוקת התיאולוגית העיקרית אכן היתה קשורה בשאלת בחירתו של האפיפיור הקודם, אך מניעים פוליטיים שונים מנעו את העמדתה במרכז הדיון הקונסיליארי.¹⁸

ב. ויכוח טורטוסה וחיי האנוסים

לאחר דבריו על בנדיקטוס הי"ג עובר יצחק נתן לתאר את הרקע לוויכוח טורטוסה. להכנת הוויכוח חברו שלושה: האפיפיור, מלך אראגוניה והמומר היהודי יהושע הלורקי. על פי בער, קשה להכריע מי היה היוזם העיקרי לוויכוח, המומר או האפיפיור בנדיקטוס הי"ג, אשר עוד בהיותו קרדינל התווכח בענייני האמונה עם החכם היהודי ר' שם טוב בן יצחק שפרוט.¹⁹ לפי הגירסה האפיפיורית הרשמית באה היוזמה מן האפיפיור,²⁰ אך יש להניח, שאף אם היתה זו יוזמתו של יהושע הלורקי, לא היה הדבר בא לידי ביטוי במסמך רשמי.

גם דיווחו של יצחק נתן איננו בלתי תלוי בהשקפותיו האישיות ובתעמולה היהודית הפנימית. עם זאת, חשוב להבין כיצד הוסבר ויכוח טורטוסה בתוך המחנה היהודי, ואל מי התייחסו היהודים כיוזם הוויכוח. לדידו יזם את הוויכוח יהושע הלורקי: 'ו'ישתדל [יהושע הלורקי] עם המלך והאפיפיור ההוא להתווכח עם כל חכמי הארץ לבאר להם כי כבר בא המשיח';²¹ וטענות דומות לאלו נוכל למצוא גם במקורות יהודיים אחרים.²²

הבט נוסף, הבא לידי ביטוי בדבריו של יצחק נתן, הוא המניע של יהושע הלורקי להמיר את דתו. מלומדים כבר מצאו באיגרתו של יהושע הלורקי אל המומר שלמה הלוי (פאולוס דה סאנקטה מאריה) סימנים ראשונים לספקותיו באמונה היהודית, ולרחשי לבו של אדם המתנדנד בין שני העולמות.²³ דעה מסוג זה מצויה גם במקור העברי לספרו של יהושע

18 ראה: רנאר (לעיל, הערה 16), עמ' 68–69. תמיכתו הנחרצת של שארל החמישי בקלמנט השביעי הובילה בסופו של דבר אל הפילוג. צרפת לא יכלה לחזור בה מההכרה בלגיטימיות של קלמנט השביעי.

19 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 325. על התעניינותו של בנדיקטוס הי"ג בוויכוח היהודי-נוצרי מעידים הספרים הרבים בנושא זה שנמצאו בספרייתו. עיין: פסיוס (לעיל, הערה 6), עמ' 41–42, הערה 20.

20 ראה: פוזננסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 165.

21 ראה: כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 76 ע"ב.

22 ראה טופס הכתב ששלח אבונשטרק לקהל ג'ירונה, בתוך: שלמה אבן וירגה, שבט יהודה, מהדורת ע' שוחט, ירושלים תש"ז, עמ' צד: 'כי עמדו בצרה וצוקה בפני האפיפיור גדולי ישראל לבקשת יהושע הלורקי, אשר אחר שנשתמד נקרא שמו בין הגוים מאישטרי ג'ירונימו די שאנטה פי, וסימנו מגדף, כי שאל מאת האפיפיור שיבואו חכמי ישראל לפניו, והוא יוכיח להם שהמשיח כבר בא'.

23 צ' גרץ, דברי ימי ישראל, תרגם שפ"ר, ו, ורשה תרנ"ו, עמ' 88; בער (לעיל, הערה 1), עמ' 311–313.

הלורקי, ספר הפיקורים. האלמוני שערך את כתב היד תלה את סיבת המרתו בשיבושי הפרשניים למימרות התלמוד, ובנטיית לבו לקבל פירושים וסילופים ברוח הכריסטולוגיה.²⁴

יצחק נתן מפרש את דרכו של יהושע הלורקי מתוך מניעים חברתיים. הוא המיר את דתו כנקמה, בשל ריב עם אחד מחכמי ישראל: 'ויקר מקרה שחכם אחד היה שמו יהושע לורקי שנה את טעמו כי הכלימו אחד מחכמי הארץ ולא יכול לקחת נקמתו ממנו'.²⁵

יהושע הלורקי, שהיה רופאו של האפיפיור, המיר את דתו בשנת 1412. ייתכן ששכנעו לעשות זאת ויסנטי פרר, הנזיר הדומיניקני והמוכיח הדתי, אשר חזר באותה עת לאראגוניה מלווה בנסיך הקסטיליאני פרנאנדו מאנטיקירה, כדי להמליכו על מלכות אראגוניה. אחד מצעדי הראשונים של המומר היה לחבר כתב פולמוס בעברית ובלטינית, הכולל בתוכו מדרשים כריסטולוגיים, שנועדו לשמש בסיס לוויוח בינו לבין היהודים. החיבור הכיל כ"ד פרקים. מטרתו הייתה להוכיח על דרך ההקש שאותן נבואות משיחיות המצויות במקרא ומקובלות על שתי הדתות כאמת, כבר נתקיימו כולן בישו הנוצרי.²⁶

יצחק נתן מתאר את צעדו זה של המומר. הוא מדייק באומרו, שיהושע הלורקי חיבר את כתב הפולמוס עוד לפני שנקבע הוויכוח. הוא מזכיר, שהחיבור הכיל כ"ד פרקים בנושא המשיח, ומדגיש שפרקים אלו היו מבוססים על מצע רעיוני משותף ליהדות ולנצרות:²⁷ 'ונתן כד' תנאים שכלנו מסכימים שיצדקו במשיח המקווה וכלם נמצאו במשיחם ועשה בזה קונדרס יפה הסדור מאד לפי טבע הנושא'.²⁸ יצחק נתן הכיר את חיבורו של המומר, ומשום כך היה יכול להעריכו כחיבור המסודר בצורה יפה וראויה. חיבורו האבוד תוכחת מטעה הכיל כנראה תשובה לטענות המומר, ומקצת מדבריו שם ציטט כאמור יצחק אברבנאל בספרו ישועות משיחו.²⁹

קהילות היהודים ניסו להימנע מהוויכוח בדרכים אחדות. סביר להניח ששטחו את טענותיהם בפני המלך ובפני האפיפיור, ואף ניסו לבטל את רוע הגזירה בתשלומי כסף.³⁰ לפי דבריו של יצחק נתן כמעט שהצליחו לבטל את הגזירה, אך לבסוף סוקלה כוונתם, ונכפה עליהם לקיים את הוויכוח: 'ועם שקרבו החכמים אל ההצלה לברוח מהוכוח בחזקת היד לא שמעו להם'.³¹

24 ראה ציטוט של האלמוני, עורך כתב היד, אצל פוזנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 18, הערה 1: 'ושיבש [יהושע הלורקי] כוונות המימרות וההגדות להביא כונת התנא או האמורא לדעתו. ובנטותו לאלו השיבושים יצא לתרבות רעה'.

25 ראה: כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 76 ע"ב.

26 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 324–325, 328. השפעה רבה השפיע פרר גם על בנדיקטוס הי"ג.

27 דיון בשאלת מועד חיבור ספרו של הלורקי (לפני הוויכוח או אחריו), ראה: גרץ (לעיל, הערה 23), עמ' 413–414, ושם ציון ג. גם בער (שם, עמ' 328) מקבל את הנחתו. ועיין: פסיוס (לעיל, הערה 6), עמ' 40, הערה 18.

28 כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 76 ע"ב.

29 ראה לעיל, בפתיחה למאמר.

30 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 327.

31 כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 76 ע"ב.

בהזמנות הרשמיות נדרשו חכמי היהודים לבוא אל העיר טורטוסה, ושם גם נערך הוויכוח.³² תמונה שונה במעט מצטיירת בתיאורו של יצחק נתן: 'והקדיש קרואיו במצות המלך שמה מבצר פנישקולא אשר בארגון'.³³ דומה שיש בדבריו מקצת האמת. בחודשים אפריל-מאי 1414 עברה חצרו של האפיפיור, מסיבות פוליטיות, אל הכפר סאן-מאתיאן, שבין טורטוסה למבצר פנייסקולה (Peñíscola) – מבצר ששימש את האפיפיור כמקום מקלט. זירת הוויכוח הועברה אף היא למקום החדש, ושם החל הדיון בענייני המינות ובגידופי הדת הנוצרית שבתלמוד.³⁴ העולם הנוצרי ידע על התבצרותו של האפיפיור בפנייסקולה, ועל כן אין להתפלא שיצחק נתן הניח שהוויכוח כולו נערך שם. התייחסותו למלך אראגוניה כבעל תפקיד מרכזי בהכנת הוויכוח תואמת אף היא את המתרחש. אין יצחק נתן מתאר את תוכנו של הוויכוח, או את פרטי העניינים המשיחיים שעלו בו. לפי דבריו, יהושע הלורקי היה נציג הנצרות. חבר השופטים מנה ארבעה הגמונים, ובראשם פאולוס דה סאנקטה מאריה, הוא שלמה הלוי, אשר נמנה לפני המרתו על חוגי החכמים ועל השכבה החברתית הגבוהה, והיה רבה של קהילת בורגוס.³⁵ יצחק נתן מעריך נכונה את הזמן שבו המיר שלמה הלוי את דתו. אין הוא נמנע מלשבח את המומר על ייחוסו וחכמתו, ועל התבלטותו בשעת הוויכוח יותר מכל חכמי הנוצרים:

והוכרחו להשיב למשמע אזני ארבעה רבני דתם ומא' פאוול בראשם אשר המיר דתו סביב עשרים שנה טרם זה אשר היה הגמון בורגוש היה שמו לפנים בישראל דון שלאמון נשיא נשיאי הלוי חכם נפלא כולל על כל חכמי הועד.³⁶

נוכחותו של פאולוס דה סאנקטה מאריה בוויכוח איננה ידועה ממקורות אחרים, וקשה לקבל את דברי יצחק נתן כעדות מהימנה. ייתכן שפרסומו הרב של המומר, וקשריו הקודמים עם הלורקי, גרמו ליצחק נתן להניח שלא נעדר מטורטוסה. תוצאות הוויכוח התבטאו במספר מישורים. השלטונות הוציאו פקודות רשמיות, שנועדו להגביל את הקהילות היהודיות מבחינה כלכלית, ולצמצם את חירותן הפוליטית והדתית. בכמה מקומות היו מהומות, ונכפה על היהודים שם להמיר את דתם. לעתים נערכו מהומות בעידודם ובהוראותיהם של פקידי המלכות. רבים מהיהודים נאלצו להמיר את דתם, ויהודים אחרים בחרו לברוח למקומות שקטים יותר. בזמן ויכוח טורטוסה

32 ראה: בער, שם.

33 ראה: כתב יד גינצבורג, שם.

34 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 354; פסיוס (לעיל, הערה 6), עמ' 46-48, הערה 28. האפיפיור (ולא המלך) היה זה ששלח את ההזמנות הרשמיות לקהילות לבוא לוויכוח. ראה: בער, שם, עמ' 325; פסיוס, שם, עמ' 44-45.

35 על שלמה הלוי ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 308-314. יצחק נתן מדייק באומרו, ששלמה הלוי המיר את דתו סביב עשרים שנה לפני הוויכוח. הוא נטבל כנראה ביולי 1391, ואילו הוויכוח החל עשרים ושתיים שנה אחר כך (בפברואר 1413). עיין: בער, שם, עמ' 309; פסיוס (לעיל, הערה 6), עמ' 40 והערה 19, עמ' 49-50. מעניין להשוות ליחסו אל שלמה הלוי את דברי הריב"ש, שו"ת הריב"ש, סי' ר"מ: 'והמעולה דון שלמה הלוי י"א האיר עינינו והודיענו כי העכבה היתה לטובתך'.

36 כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 76 ע"ב.

ולאחריו בחרו רבים מן המומרים היהודים בהמרה מרצונם החופשי, אך חלקם נאנסו לנצרות, ומתוכם היו שבחרו לחזור אל דת ישראל ולקיים את מצוות היהדות בסתר.³⁷ תוצאות הוויכוח, הגזירות, השמד, תנועת הברירה, המרת הדת והשיבה לדת ישראל משתקפים בתיאורו של יצחק נתן:

ופסקו הדין כי צדק בימין המומר הלורקי ואין בו מדחה ולכן גזרו שמדים ותקלות על כל הקהלות שהיו בכל המחוזות ההם רעות מאד עד לאין מספר ואשר הונח להם לברוח הלכו חוץ מהמחוז וזולתם התנצרו ושבו לדתם.³⁸

חלק נכבד מהמהומות האנטי־יהודיות, בערים השונות באראגוניה, ניתן לזקוף לפעילותו הדרשנית של המטיף ויסנטי פֶּרֶר. הוא היה נוכח בחלקו הראשון של הוויכוח, וכנראה השתתף בו באורח פעיל. בחודש מאי 1414 עזב את טורטוזה, והמשיך לעבור בערי אראגוניה כשהוא נושא עמו את בשורת יום הדין הקָרֵב. במסעו ליוו את ויסנטי פֶּרֶר להקות מסתגפים, אשר היו מכים את עצמם, ומגבירים בדבקתם ובהתלהבותם העזה את הלוח־הרוח האפוקליפטי שהביא עמו המטיף. הקהילות היהודיות נצטוו בהוראת המלכות לשמוע את דרשותיו. לדברי ויסנטי פֶּרֶר, הוא לא שאף לפרעות של דמים ביהודים, ובצעירותו אף התאבל על פרעות נגד יהודים בוואלנסיה. הוא העדיף את דרך השכנוע. באחת מדרשותיו טען, כי 'הנוצרים אינם צריכים להרוג את היהודים בסכין, אלא על ידי המילים'.³⁹ ואולם, מגמותיו האנטי־יהודיות של ויסנטי פֶּרֶר, וההתלהבות הדתית שהביא עמו, היו גורמים מרכזיים בליבוי שנאתו של ההמון כלפי היהודים, ובהתלהטות היצרים שהובילה אל האלימות והאונס.

בדרשות של ויסנטי פֶּרֶר מהשנים 1409–1414 נמצא מספר רב של דימויים הקשורים ליהודים. רבות מדרשותיו, כמו זו שדרש בפני חצרו של מלך קסטיליה, עוסקות בבעיה היהודית. שם טען כי 'אויבנו הגרועים ביותר הם היהודים'.⁴⁰ יצחק נתן מלמד אותנו פרק נוסף בפעילותו האנטישמית של ויסנטי פֶּרֶר. בדרשה שמביא נתן מפנה הדרשן את חציו כלפי חוגי האנוסים. מטרת דרשתו, שדרש בחג הפסחא, להחדיר ולבסס את האמונה הנוצרית בלבותיהם, ולשם כך הוא מערער בדבריו

37 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 357–358.

38 כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 76 ע"ב. מעניין להשוות את דבריו של יצחק נתן עם מכתבו של יורש העצר האראגוני אל המלך (אוקטובר 1414), בנוגע למתרחש בקהילת דארוקה. לאחר שתיאר את ההתנכלויות ליהודים, את האונס ואת הברירה, הוסיף: 'הנסיון מוכיח, בניגוד למכוון, שהמוחזרים זה עכשיו לאמונה הקאתולית הקדושה ממשיכים, מתוך הקפדה ותגיות יתירה, מפרזים אפילו בתהפוכותיהם ובאמונתם הכוזבת שהאמינו בה, קודם שבאה עליהם הארת רוח הקודש' (בער, שם, עמ' 358).

39 ראה: M. M. Gorce, *St. Vincent Ferrier (1350–1419)*, Paris 1935, p. 126.

40 על נוכחותו של ויסנטי פֶּרֶר בטורטוזה ראה: H. Fages, *Histoire de Vincent Ferrier*, Paris 1901, II, pp. 42–44; פוזנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 33–34. על פעילותו האנטי־יהודית ראה: גורס, שם, עמ' 124–126. ועיין: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 323, 357; פסיוס (לעיל, הערה 6), עמ' 46, הערה 28.

את אמונתם הישנה. ויסנטי פֶּרֶר פותח את דבריו בתיאור ייסוריו של ישו. הוא מטיל את אשמת מותו על היהודים, ומתאר את התוצאות הדטרמיניסטיות של המעשה. בנקודה זו הוא עובר אל מעבר לפרשנות הנוצרית המקובלת של אבות הכנסייה. דבריו רצופים תיאורים גזעניים ומפלצתיים של דמות היהודי, והדרשה מסתיימת בעלילת דם טיפוסית, שאמורה לגאול את היהודים (על פי תפיסתם הדמונית) מחטא צליבתו של המשיח:

ויהי היום בבא פסחם קם הדורש [ויסנטי פֶּרֶר] כמנהגו לדבר על מיתת ישו והפליא בכל הספור לארכו ולרחבו ויקרא בגרון קול גדול לאמר כי מנקמת אלהיו תליתו וענשו הנצחי ליהודים הנשאר להם לנצח לאות ולמופת כי פשעו פשע בלתי בעל תכלית שיום אחד בכל חדש מחדשי השנה ימצאו בפייהם מתולעים וישתינו הדם בתמורת הדם אשר שפכו עם היות שהיהודים חושבים למען יתכפר להם הדם שיגנבו נער קטון נצרי ישחטוהו בפסח ויקריבו את דמו לאלהיהם ועם זה יחשבו שיגהה מהם מזור.⁴¹

בדרשה יש כמה מוטיבים אנטי־יהודיים: קשר תיאולוגי בין דמו השפוך של המשיח לדמם של היהודים, ככל הדורות; השתנת דם; תולעים השוכנות בפיות היהודים ומסמלות רפש, זוהמה וריקבון; והקרבת קרבן (ילד נוצרי) המכפר על החטא, על פי ההשקפה שעל דם שפוך יש לכפר בדם. מוטיבים אלו שימשו מצע רעיוני לתפיסה שהלכה והתפתחה בספרד למן המאה ה־11 ואילך, תפיסה שראתה בדמם של היהודים והנוצרים החדשים 'דם מזוהם'. זהו אחד מסימני ההכר למעבר 'משנאת האמונה לשנאת הגזע'. מגמה זו באה לידי ביטוי בתקנות 'טוהר הדם' (*Estatutos de limpieza de sangre*), שנקבעו במשך המאות ה־12–15 במוסדות הדת והשלטון של החברה הספרדית.⁴²

ואם יטען הטוען, שאין לייחס את הדרשה לוויסנטי פֶּרֶר עצמו, כי אין לסמוך על מקור עקיף, המדווח על אירועים שהתרחשו בארץ אחרת, עדיין ניתן לומר שהדברים משקפים את המציאות באראגוניה במאה ה־11. סיפורו של יצחק נתן גדוש בפרטים מדויקים, שבוודאי לא בדה מלבו. דרשות מעין אלה היו חלק מהלך־רוח אנטי־יהודי ששרר באראגוניה ובקסטיליה, בזמן ויכוח טורטוסה ולאחריה. מוטיב 'הריח היהודי' (הקשור לאופיו הדימוני של היהודי) נמצא בספרות הספרדית לראשונה בסמיכות לוויכוח

41 כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דפים 76 ע"ב–77 ע"א.

42 ראה: L. Poliakov, *Histoire de l'Antisémitisme, II, De Mahomet aux Marranes*, Paris 1961, pp. 180–181; 'קפלן, 'יהודים ויהדות בהגות המדינית והחברתית של ספרד במאות ה־11–12', שנאת ישראל לדורותיה, בעריכת ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 174. ועיין שם, ציטוט מתוך J. Arce de Otalora, *Summa nobilitatis Hispanicae*, Salamanca 1559: 'ודמם של רוצחיו של ישו היה כה מזוהם שבניהם, אחייניהם וכל צאצאיהם, כולם כאילו נולדו עם דם מזוהם ולכן הם מנועים מכל הכיבודים, המשרות והתארים... תועבת אבותיהם תדבק בהם לעד'. גם פגמים גופניים אחרים היו סימן למוצא יהודי. ראה: שם, עמ' 178, דברי אחד מחשובי הרופאים הספרדיים במאה ה־11, 'כי אחד העונשים, שבהם פקד אלוהים את היהודים, הוא כאב בין הצלעות התוקף רבים מהם'; ורופא אחר (Juan de Quiñones) כתב חיבור ובו הוכיח שליהודים יש זנב, והם מפרישים דם כנשים מדי חודש בחודשו. יש בכך דימיון רב לתיאור השתנת הדם החרדשית, בדרשתו של ויסנטי פֶּרֶר.

טורטוסה, ודמותו השטנית של היהודי התגבשה בכרוניקות קסטיליאניות מן המאה ה־14.⁴³ המוטיבים הגזעניים היו חלק מהספרות הספרדית האנטי־אנוסית. בתעמולה זו תפסו מקום נכבד עלילות הדם, והן באו לידי ביטוי בולט, לדוגמה, בספר מבצר האמונה (*Fortalitium fidei*) של אלפונסו די אספינה.⁴⁴ במסעו בקסטיליה ובאראגוניה דרש ויסנטי פרר למנוע את המגע בין יהודים לנוצרים, ולהעביר את היהודים לשכונות נפרדות. מאחורי דרישתו עמדה ההשקפה, שיש באפשרותם של היהודים לטמא את הנוצרים בבואם עמם במגע. על כן אין לפקפק במהימנות הדברים, וניתן ליחס דרשה אנטי־יהודית זו לוויסנטי פרר עצמו או לתעמולתו הגזענית.⁴⁵

תגובת האנוסים לדרשתו של ויסנטי פרר, כפי שמתאר יצחק נתן, יכולה לשמש מדגם אופייני לדרכי תגובתם של האנוסים בחצי האי האיברי. יצחק נתן מונה שתי דרכי תגובה עיקריות, ומתעלם מדרכם של אלו שהשלימו עם חייהם כנוצרים ונטשו לחלוטין את דת אבותיהם. מקצת מן האנוסים בחרו לברוח, ואילו רובם העדיפו להישאר במקומם ולהתאגד בחבורות. ואלה דבריו:

וכשמוע כל המומרים שלשת השקרים האלה וידעו נאמנה כי תהו המה כי הם עדיהם פרחו
בם צרעת המינות באמונתם וקצתם ברחו למרחבי ארץ ואשר גדלו ויעשירו והיו מרובין
באכלוסין ולא יכלו לברוח נתחכמו להיות לאגדה אחת והיו לאחדים.⁴⁶

בהמשך דבריו מתאר נתן את דרך חייהם של האנוסים. כלפי חוץ הם נדרשים להיראות כנוצרים, ולכן עליהם להעמיד במקומות הפולחן שלהם דרשנים, שיחקו את הדרשנות הנוצרית בכנסייה. אך למעשה היה תוכנן של הדרשות שונה מדרשנות כריסטולוגית רגילה. מהות השוני איננה ברורה די צורכה. יצחק נתן מוסר שהדרשות של האנוסים עסקו בשורשי האמונה 'אשר באו לחסות תחתיה', בניגוד לדרשות של הנוצרים, הכוללות 'הבלים ושקרים ונפלאות בדויות'. ייתכן שהוא מתכוון לענייני אמונה מונותאיסטית בסיסית, שגם יהודים יכלו לקבל, בניגוד לנושאי כריסטולוגיה; או שכוונתו לדרשות בענייני האמונה הנוצרית, ללא גוונים גזעניים ואנטישמיים, כפי שמצא אצל ויסנטי פרר. ואלה דבריו:

ויעמיסו עליהם מצות לתת מחצית השקל לכל נפש בכל שבוע ויעשו להם קפה של צדקה
והגדילו מעשה הצדקה באחזה ורעות לפרנס עניים ולהשיא בנות ויבנו להם במה ויבחרו

43 ראה: E. Gutwirth, 'The Jews in 15th Century Castilian Chronicles', *JQR*, LXXIV (1984), pp. 379–396. עיין שם, בעיקר עמ' 381, הערה 11, עמ' 387, הערה 33, עמ' 393–394.

44 בער (לעיל, הערה 1), עמ' 387–388. והשווה הרקע למשפטו של יוסי פרנקו, שהואשם בצליבתו של 'הילד הקדוש של לה גוארדיה', שם, עמ' 452, 462, 537 הערה 29.

45 ראה: M. Kriegel, *Les Juifs à la fin du Moyen Age*, Paris 1979, p. 218; ח' ביינארט, 'מגורי היהודים בספרד במאה ה־15 וגזירת ההפרדה', ציון, נא (תשמ"ז), עמ' 61–68. וראה להלן, פרק־משנה ג, דיון בשאלת מקורותיו של יצחק נתן.

46 כתב יד גינצבורג (לעיל הערה 10), דף 77 ע"א.

מקצתם בחורים לשרת בבמה ההיא ולעבוד עבודתה ויקימו מהם דורשים לדרוש להם כחקות יתר הגוים משרשי אמונתם אשר באו לחסות תחתיה אך לא הבלים ושקרים ונפלאות בדויות כאשר נסו יתר הדורשים.⁴⁷

יצחק נתן מדגיש את פעילות הצדקה של האנוסים, ודומה שהאנוסים קיבלו על עצמם חיים של חבורת צדקה. מדי שבוע היו אוספים כסף לעניים ולהכנסת כלה. יצחק נתן מתאר את התרומה השבועית, באופן סמלי, כמחצית השקל. מודגשת בדבריו ההפרדה בין אותם אנוסים ליתר הנוצרים: אין הם הולכים להתפלל בכנסייה הנוצרית שבעיר, אלא במקומות פולחן (כנסייה) משלהם; אנשים מתוכם משמשים בכהונה, ודרשנים משלהם נושאים בדרשותיהם תוכן פנימי ייחודי. במחצית הראשונה של המאה ה־17 מוכרות בספרד חבורות צדקה יהודיות. מבין החבורות בסרגוסה נציין את חבורת 'עושי חסד' (Confraria de Hoce Hece), אשר הפריבילגיה שניתנה לה בשנת 1425 ביטאה את ייעודה: תמיכה בעניים והכנסת כלה לנערות יתומות.⁴⁸ יש לשים לב לדימיון בין מעשי האנוסים בעדותו של יצחק נתן לבין מטרות החבורה היהודית מסרגוסה. נשאלת השאלה האם אין מדובר בחבורה של 'עושי חסד' אנוסים?

העניין הרב שגילו חוגי האנוסים בצדקה ידוע לנו מתקופות מאוחרות יותר. אחד המקורות העבריים המתאר את הזמן שלפני גירוש ספרד מספר, שמלך ספרד גזר על היהודים: 'אשר בכל עיר ועיר לדרוש בבתי כנסיות ולהטיל חרם על כל מי שידוע שום אנוס שנתן שמן למאור או מעות לשום דבר שבקדושה שיגלהו'.⁴⁹ לפי מקור זה, חשד המלך באנוסים דווקא בשמירה על מנהגי הנדבה והצדקה. גם אם אין המקור מדייק, ולא היה זה העניין היחידי שביקשו השלטונות לחקור, עדיין מלמדת העדות על פרסום פעילותם של האנוסים בתחום זה, לפחות בקרב היהודים. יחד עם זאת ישנן עדויות נוטריאליות (צוואות) המאשרות את המקור העברי, וחושפות פעילות צדקה אינטנסיבית של אנוסים במסגרת הקהילה היהודית – תרומות של שמן למאור בבית הכנסת, של כסף ושל חיטה, וכן של קישוטים לבית הכנסת.⁵⁰

47 כתב יד גינצבורג, שם.

48 ראה: ש' שטובר, 'חבורות צדקה וחסד בספרד הנוצרית', ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, תל-אביב 1979, עמ' 164–167. במאמר נזכרות חבורות צדקה נוספות, של 'מלבישי ערומים' ו'ביקור חולים', מסאראגוסה, מפרפיניאן ומגואדלחארה. המושג חבורת צדקה מתייחס לקבוצות בעלות מטרות שונות זו מזו. כאן אדון בחבורת 'עושי החסד' מסאראגוסה, עקב המטרות המוגדרות שנרשמו בפריבילגיה. ראה: שטובר, שם, דברי הריטב"א (שו"ת הריטב"א, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשי"ט, סי' לד, עמ' כח) על חשיבות מצוות הכנסת כלה: 'ואין לך הקדש עדיף שיהיה גדול מנשוא יתומה'.

49 ראה: A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, p. 87. על חקירת

השלטונות ראה: F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, I, Berlin 1929, p. 911.

50 ראה: E. Gutwirth, 'Elementos étnicos e históricos en las relaciones judeo-conversas en Segovia', *Jews and Conversos, Studies in Society and Inquisition, Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, 1981, ed. Y. Kaplan, Jerusalem 1985, pp. 95–97. ושם, עמ' 97, הערה 49: 'aceyte a la synoga e limosnas para que diese a judios'.

במחצית הראשונה של המאה ה'ט"ו פעלו בסיאודד ריאל שלוש חבורות חסד של אנוסים: 'כל הקדושים', 'סן-חואן' ו'סן-מיגל' של חודש ספטמבר. בשנת 1412 רכשו ראשי שלוש החבורות שטח אדמה, שהיה בעבר חלק מבית הקברות היהודי. ח' ביינארט מעריך, שחבורות האנוסים 'ינקו יותר בשורש קיומן מן הרעיונות היהודיים והיסודות היהודיים שבחבורות החסד והצדקה (להוציא, כמובן, את שמותיהן של החבורות) מאשר מן היסודות הלא-יהודיים'. הוא רואה בהן חבורות של קברים. גם בברצלונה נמצאה חבורה של קברים אנוסים, על שם 'השילוש הקדוש' (1393 ואילך). החבורה עדיין פעלה בשנות הארבעים של המאה ה'ט"ו, והתקנון שלה דומה בכמה מסעיפיו לתקנון חבורת הקברים היהודית מהואסקה (המאה ה'ט"ו). על פי ביינארט: 'קיומם של מוסדות עזרה הדדית וסעד אלה בין האנוסים מורה לא רק על הצורך שבהם, אלא הוא סימן מובהק לשלב-ביניים חברתי שבו נזקקו אנוסים לחוגים משלהם לצרכים שונים'.⁵¹

יש להניח, שיצחק נתן מתאר את פעילותם הארגונית של אנוסים הנמצאים עדיין בשלב ביניים חברתי, וזהותם הוגדרה בפעילות בחבורה של 'עושי חסד'. מסקנה זו מתבססת על פעילות חבורות האנוסים במחצית הראשונה של המאה ה'ט"ו, על הדגש ששמו על מנהגי הצדקה, ועל הדימיון שמצאנו בין חבורת 'עושי חסד' בסרגוסה לבין האנוסים שמתאר יצחק נתן.

ביינארט העלה, שבעדויות מאמצע המאה ה'ט"ו שהושמעו במשפטי אינקוויזיציה, לא נמצא זכר לפעולתן של חבורות חסד אלו.⁵² לאור מיעוט הידיעות שבידינו יש ליחס לעדותו של יצחק נתן חשיבות רבה, ולבחון לפיה את פעילות חבורת החסד האנוסית. החבורה איננה מתרכזת רק בצדקה לעניים ובהכנסת כלה, אלא מנהלת פעילות חברתית-דתית, הכוללת פולחן ייחודי ונשיאת דרשות בעלות תכנים יהודיים.⁵³ ואולי עומד מאחורי הדברים פולחן ייחודי שהיה קשור אף הוא לעניין הצדקה, בדומה לאנוסים בתקופה מאוחרת יותר, אשר החשיבו מאוד את מתן הצדקה, וקבעו תפילה מיוחדת לומר בשעת נתינתה.⁵⁴

ג. שאלת המקורות

קודם שנמשיך ונבחן את דברי יצחק נתן, שומה עלינו להעריך את עדותו ולברר מה היו המקורות שהסתמך עליהם. האם היו אלו שמועות רחוקות, שהגיעו בשלב זה או אחר

51 ראה: ח' ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 49-50.

52 ראה: ביינארט, שם.

53 יצחק נתן הכיר את אופי הפעילות של חבורות הצדקה בסביבתו הקרובה. בזמנו היו בארל חבורות צדקה נוצריות ויהודיות. ראה: ר' בן שלום, 'חיי הקהילה בארל ומוסדותיה: שו"ת הריב"ש רסו כמקור היסטורי', מיכאל, יב (תשנ"א), עמ' ט-מא, ובמיוחד עמ' כה-לא. ואולם, אין להניח שתיאורו של נתן את חבורת האנוסים משקף את החבורה היהודית בארל. החבורה בארל התרכזה סביב עניין הקבורה, ודבריו על בניית ה'במה' (כנסייה), בחירת משרתי הפולחן והכשרת ה'דורשים', משקפים מציאות רחוקה.

54 ראה: ס' רות, תולדות האנוסים, תל-אביב תשי"ב, עמ' 137.

לפרובנס? או שמא תיאררו את הדברים לפניו בארל יהודים שחוו את המאורעות בעצמם? כבר הנחנו, שחיבורו של יהושע הלורקי הגיע לידינו של יצחק נתן, שהרי כתב את ספרו תוכחת מטעה כתגובה לו. ואולם, אין הדבר מוכיח שכבר בשלבים הראשונים שלאחר הוויכוח קיבל נתן דיווח על המתרחש באראגוניה. גם אין לקבוע, שחיבר את תוכחת מטעה קודם שחיבר את ספרו מאמץ כת. ובכל זאת, דומה ששאב את ידיעותיו ממקורות ישירים, בכתב או בעל פה.

הקשרים בין יהודי פרובנס ליהודי אראגוניה היו הדוקים ביותר, והגבול הפוליטי לא יצר חץ של ממש. מרובים היו קשרי המשפחה בין קהילות, הקירבה הגיאוגרפית עודדה את יחסי המסחר, והאקלים התרבותי המשותף אפשר הגירה נוחה מאיזור אחד למשנהו.⁵⁵ התופעה של בריחת אנוסים מאראגוניה לפרובנס מוכרת היטב עוד במאה ה'י"ד. נתיב הבריחה היה דו-סטר – אנוסים מפרובנס חיפשו מקלט באראגוניה, ואחיהם מאראגוניה התקבלו בקהילות היהודיות בפרובנס. מגמת האנוסים היתה להתרחק ממקום מגוריהם, ולפתוח בחיים חדשים כיהודים במקום שבו לא יוכלו לזהותם.⁵⁶ תנועת האנוסים מאראגוניה לפרובנס הלכה וגברה בסוף המאה ה'י"ד, בעקבות פרעות קנ"א, אשר יצרו לראשונה ציבור גדול של אנוסים. במיוחד זירזו את הבורחים פקודותיו של המלך חואן הראשון (1393), שניסה ליצור חץ חברתי בין קהילות היהודים לאנוסים.⁵⁷

מקצת הבורחים פנו באופן טבעי לעיר ארל. בחודש יוני 1394 התנהל בארל משפט, בין שלושה-עשר יהודים משומדים (אנוסים) ויהודי אחד מברצלונה, לבין בעל ספינה מארל. הללו תבעו את בעל הספינה, וכנראה הגיעו האנוסים בספינתו מאראגוניה לפרובנס.⁵⁸ קירבתה של ארל אל הגבול האראגוני, היותה עיר נמל והקהילה היהודית המבוססת שבתוכה, כל אלו הביאו בוודאי לבחירתה כעיר מקלט. ואכן, ידוע על יהודים שהגרו אליה ממקומות שונים. דרך משל, בשנת 1414 ציוותה המועצה של העיר ארל על הגזבר לשלם שני פלורנינים ליהודי משומד ממורסיה, אשר רק לאחרונה המיר את דתו, ופנה אליהם בבקשת צדקה. מרובים המסמכים הנוטריאליים, שבכוחם להעיד על קשרי משפחה בין יהודי ארל ליהודי קטאלוניה. הקשרים היו בעיקרם עם קהילות היהודים בברצלונה ובפרפיניאן. לרבים מיהודי ארל היו בקטאלוניה קרובי משפחה שהמירו את דתם.⁵⁹

55 ראה: Y. T. Assis, 'Juifs de France réfugiés en Aragon – XIIIe–XIVe siècles', *REJ*, CXLII (1983), pp. 285–288

56 ראה: M. Kriegel, 'Prémarranisme et inquisition dans la Provence des XIIIe siècles et XIVe siècles', *Provence Historique*, XXVII (1977), pp. 318–323. בשל תופעה זו דרש האפיפיור אורבאן החמישי מהסינישאל של פרובאנס לגלות מומרים יהודים, השבים אל דת אבותיהם ובורחים לארצות אחרות (1364), בסיועו של האינקוויזיטור של ארל.

57 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 300–301.

58 ראה: L. Stouff, 'Les Juifs d'Arles et leurs relations avec les communautés de la Méditerranée occidentale au bas Moyen Age', *Les relations intercommunautaires juives en Méditerranée occidentale, XIIIe–XXe siècles*, ed. J. L. Niège, Paris 1984, p. 14

59 סטוף, שם.

ארל הפכה אפוא לעיר מקלט מרכזית ליהודי קטאלוניה ולאנוסיה. מספר המהגרים אליה היה כה רב, עד שנתגבשה בה קבוצה קטאלנית בולטת ומובחנת על ידי החברה הנוצרית. ביוני 1438 עצרה מועצת העיר ארל את היהודי בונגויש קרקשון (Bongues Carcassone), וביקשה לגרש מהעיר את 'היהודים הקטאלנים'. יש לשער, שרבים מן היהודים הללו היו אנוסים קטאלנים, שחזרו אל דת אבותיהם בארל. בונגויש קרקשון, יהודי משומד שפתח בחיים חדשים בארל (שימש בקהילה כמה פעמים כבאילון וכיועץ), החזיק עדיין נכסים בקטאלוניה. בכך הוא יכול לשמש לנו דוגמה לקבוצה ייחודית זו.⁶⁰ הקשר ההדוק של ארל עם חצי האי האיברי במהלך המאה הט"ו הביא לכך שאנשי העיר ידעו על המתרחש בספרד לאלתר. לא מקרה הוא, שדווקא מפרובנס יצאו שתיים מהתשובות הפולמוסיות הראשונות לחיבורו של יהושע הלורקי.⁶¹ יצחק נתן, הדמות המרכזית ביהדות פרובנס ומנהיגה של קהילת ארל, שמע בוודאי על הנעשה באראגוניה מאותם אנוסים קטאלניים שהגיעו לארל. גם דבריו בפתיחת הקטע הנדון: 'הנה זאת שמעה אזננו ועינינו ראו', מאשרים מסקנה זו. את תשובותיו למומר גיבש בספרו תוכחת מטעה, בגלל שתי סיבות עיקריות: הסיבה הראשונה היתה רצונו לתמוך ביהדות ספרד, באחת השעות הקשות שעברו עליה, שכן, התבוסה שנחלו היהודים בטורסוסה יכולה היתה להביא להמרת דת המונית. חיבורו הגיע לידי יהודי ספרד, ועדיין שימש את יצחק אברבנאל בסופה של המאה. הסיבה השנייה היתה קשורה כנראה במניעים מקומיים. מסדרי הנזירים הדומיניקנים והפרנציסקנים בפרובנס הגבירו את פעילותם המיסיונרית במהלך המאה הט"ו. בדומה לשיטתו של ויסנטי פרר בספרד, ניסו לכפות על יהודי פרובנס לשמוע את דרשותיהם. גם המלך רינה עודד במדיניותו המרת דת של יהודים באמצעים כלכליים וחברתיים, אף שהתנגד לשיטות האלימות של מסדרי הנזירים.⁶² ויכוח טורסוסה וההמרה ההמונית של יהודי ספרד הועלו כנראה על ידי הדרשנים הנוצרים כדי לנגח את היהודים. יצחק נתן, שבצעירותו נגרר לא פעם לוויכוחים עם הנזירים, וכבר היה בעל ניסיון בפולמוס היהודי-הנוצרי, מצא לנכון לחזק את רוחם של יהודי פרובנס וחיבר חיבור פולמוסי. במיוחד עמדו לנגד עיניו יהודי ארל, אשר היו חשופים לפיתויים החומריים, מתד גיסא, ולהטפות הנזירים הדומיניקנים בתוך השכונה היהודית, מאידך גיסא. בוודאי לא נעלמה ממנו המרת הדת של רבים מיהודי עירו, וספריו הפולמוסיים שימשו מכשיר לבלימת התופעה.⁶³

60 שם, שם. על תפקידיו של בונגויש קרקשון בהנהגת הקהילה עיין: P. Hildenfinger, 'Documents relatifs aux Juifs d'Arles', *REJ*, XLVIII (1904), p. 267; על הבאילון ראה מאמרי (לעיל, הערה 53), עמ' יטז.

61 לבד מיצחק נתן נטל חלק בפולמוס המקובל רבי משה בוטריל, אשר ישב כנראה באביניון. ראה: יצחק אברבנאל (לעיל, הערה 3), דף מט ע"ב: 'וגם מהחכם יצחק נתן ור' משה בוטריל, שהם גם כן ענוהו [ליהושע הלורקי] עכ"ז תשובותיהם'.

62 ראה: A. Agnel, 'La politique de René envers les Juifs de Provence', *Bulletin Historique et Philologique du Comité des Travaux Historique et Scientifiques*, 1908, pp. 254-264.

63 ראה לעיל, הערה 9. חיבוריו הפולמוסיים הידועים הם: תוכחת מטעה (כנגד יהושע הלורקי), מבצר יצחק (ויכוח דתי עם נוצרים), חיבור המכיל תשובות ל'אגרת פקורי ר' שמואל' (הכוונה לכתב

האם עשה יצחק נתן שימוש גם בחיבורים בכתב, שתיארו את מהלך העניינים בטורטוסה? החיבור תוכחת מטעה אבד, ואין לדעת אם הכיר יצחק נתן את המקור הלטיני לחיבורו של יהושע הלורקי, או שהיה ברשותו התרגום של החיבור לעברית.⁶⁴ אף ייתכן, שלמד על טענותיו של הלורקי מחיבורו של דון וידאל בן לביא, קדש הקדשים. דון וידאל ערך בספרו את טענותיו של הלורקי, וענה עליהן אחת לאחת.⁶⁵ יצחק נתן יכול היה להגיב בעצמו על טענותיו של הלורקי, כפי שמופיעות בספר קדש הקדשים.

שימוש לשון זהה, המצוי בחיבורים מאמץ כח וקדש הקדשים, מחזק אפשרות זו. יצחק נתן מתאר את הזמנת היהודים לוויכוח טורטוסה על ידי יהושע הלורקי: 'והקדיש קרואיו במצות המלך שמה מבצר פנישקולא אשר באראגון'.⁶⁶ עורך כתב היד של דון וידאל בן לביא חותם את החיבור: 'הקדיש קרואיו להתוכח עליהם (עמהם) כל חכמי המחוז במצות דון פיראנדו מלך אראגון'.⁶⁷ לבד מהשימוש הזה בצפניה א, ז, 'הקדיש קרואיו', מייחסים שני החיבורים את הזמנת היהודים למלך אראגוניה, וזהו כאמור אי־דיק היסטורי.⁶⁸ מטבע הלשון 'הקדיש קרואיו', המצורף לשגיאה בתיאור המאורעות, יכול להצביע על תלות של מקור אחד בשני, או על שימוש במקור משותף. וגם אם אין השערה זו מבוססת כל־צורכה, והדימיון מקרי בלבד, עדיין אין לפסול את האפשרות שהיו בידי יצחק נתן מקורות שבכתב. ונשוב לתיאורו על ויסנטי פֶּרֶר.

ד. יצחק נתן וויסנטי פֶּרֶר

לפני שבא יצחק נתן לתאר את ההטפה האנטי־יהודית והדימונולוגית של הנזיר הדומיניקני ויסנטי פֶּרֶר, הוא מקדים ומוסיף מספר פרטים על דרך דרשנותו ועל אופיה. אין הוא נמנע מלחלק ציונים למטיף הנוצרי, ומכנהו 'דורש מצויין... ומפליא לדבר צחות'. הוא מצייין שדרשותיו של ויסנטי פֶּרֶר נמשכו זמן רב וללא הפסקה: 'והיה שם דורש מצויין שמו מאי'

פולמוס שכתב המומר ר' שמואל המרוקני. זהו ספר פסוידו־אפיקראפי שחיבר הנזיר הדומיניקני הספרדי אלפונסו בונהומברה, בשנת 1339. ראה: א' לימור, 'האיגרת של שמואל המרוקני: "רב מכר" בעולם הפולמוס', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 93–100), והקונקורדנציה מאיר נתיב. על השתתפותו הפעילה בוויכוחים דתיים עם חכמים נוצרים ועם נזירים הוא מספר בפתיחה למאיר נתיב: 'בעת נערותי... ימים יום הייתי יוצא ובא בין חכמי הנוצרים ועם היותי בורח מהויכוח בדת ובעניני אמונתנו הכוני פצעוני בשוט לשון הליציות דרכיהם... ואהי נגוע כל היום מהתפארות קצת קטניהם בתוכחות הבלי ציורים... הם הרהיבוני להליבוני להשיב עליהם'. עיין: בן שלום (לעיל, הערה 8), שם. על ההמרה בקהילת ארל, ראה להלן, הערה 85.

64 ראה לעיל, הערה 4.

65 ראה: פוזנסקי (לעיל, הערה 4), עמ' 164.

66 ראה להלן, נספח, שורה 12.

67 ראה: גרץ (לעיל, הערה 23), ציון ג, עמ' 414.

68 ראה לעיל, הערה 34.

וינשינש היה מתמיד לדרוש ערב ובקר לא יחשה ומפליא לדבר צחות להבין ולהורות להם שרשי אמונותיהם למען תשוב להם טבע שני להעמדת החקוי'.⁶⁹ שמעו של ויסנטי פרר כדרשן הגיע עד למרחוק, ובערים רבות היו מחכים בקוצר רוח לבואו. דבריו של י' הווינחה משקפים נאמנה את הלוח־הרוח ששרר באותם המקומות, כשהגיעו הידיעות על בואו של המטיף:

בכל הערים שבהן ציפו למטיף הדומיניקאני המפורסם ואנסן פרר (Ferrer), יצאו הבריות, שופטי שלום, כוהנים זוטרים, ואפילו הגמונים ובישופים, לקדם את פניו בזמירות שמחה. הוא היה נוסע בלויות קהל חסידים רב וגדל בתמידות, שהיו מקיפים בכל לילה את העיר בתהלוכה, תוך זמירות והלקאות... על במת־הנאומים שלו הוצרכו להגן בגדר בפני לחץ הציבור, שהיו מבקשים לנשק את ידו או את גלימתו. כל עוד ידרוש ברכים תשבות כל מלאכה. כמעט תמיד היה מביא את שומעיו לידי דמעות. מדי דברו על יום הדין או על שאול־תופת, או על ייסורי הצליבה, היו גם הוא גם שומעיו שופכים דמעות עד כדי כך, שהיה עליו להפסיק מדרשתו עד שפסקו ההתייפחויות. זדים נפלו לרגליו, קבל עם ועדה, להתוודות על חטאיהם הגדולים.⁷⁰

דברי ההערכה של יצחק נתן לדרשנותו של ויסנטי פרר דורשים התייחסות מיוחדת. מה הביאו לשבח את הדרשן? האם תיאורו את ויסנטי פרר מבוסס על עדויות האנוסים שהגיעו לארל, או אולי שמעו של המטיף כבר היה ידוע לו, ממגעיו עם שכניו הנוצריים בעיר? סביר להניח שיצחק נתן שמע בעצמו את הנזיר הדומיניקני, ולא רק מכלי שני – מסיפורי האנוסים. ויסנטי פרר שימש באביניון מוודהו האישי של בנדיקטוס ה"ג. בנובמבר 1399 עזב את האפיפיור, ויצא למסע של דרשנות, שהסתיים רק עם מותו. את השנים הראשונות הקדיש לפרובנס, ואחת מתחנותיו הראשונות שם היתה ארל. את הנעשה בעיר עם בואו של ויסנטי פרר, בפברואר 1400, תיאר ברטראן בויסט (B. Boyssset), נוצרי בורגני תושב ארל, בכרוניקה שכתב על אירועים מקומיים וחיצוניים שאירעו בין השנים 1365–1415.⁷¹ דרשנותו של ויסנטי פרר הותירה רושם כה גדול על ברטראן בויסט, עד שהשווה את הטפתו לזו של השליחים הנוצרים, שהפיצו את הנצרות במאה הראשונה לספירה. והוא הוסיף, שמאז השליחים לא נישאו דרשות מלהיבות כאלה. לענייננו חשוב חלקו האחרון של התיאור. כדי להדגיש את ההשפעה העצומה של ביקור המטיף בארל כתב ברטראן בויסט, שיהודי העיר היו נוכחים בכל דרשותיו.⁷²

69 כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 76 ע"ב.

70 ראה: י' הווינחה, בסתיו ימי הביניים, תרגם א' אמיר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 6.

71 על ברטראן בויסט ראה: Bertrand L. Stoff, 'Un Arlesien de la fin du Moyen Age: Bertrand Boyssset (1350–1415)', *Etudes Vauclusiennes*, XXIV–XXV (1980–1981), pp. 57–60.

72 ראה: F. Ehrle, 'Die Chronik des Garoscius de Ulmoisca Veteri u. Bertrand Boyssset', *Archiv für Literatur-und Kirchen-Geschichte des Mittelalters*, VII (1900), pp. 362–363; 'L'an que desus lo jorn X de fevrier, venc I fraire predicador en Arle, per son non

ביקורו של ויסנטי פֶּרֶר בארל הותיר בוודאי רושם עצום על הקהילה היהודית שבעיר. אמנם פעילותו האנטי־יהודית עדיין לא היתה כה אגרסיבית כפי שהיתה במסעו בקסטיליה ובאראגוניה, אך יש לשער שהדבר נובע מתנאים פוליטיים שונים, ולא משינוי מהותי בגישתו של ויסנטי פֶּרֶר. השפעתו הפוליטית של פֶּרֶר בחצי האי האיברי היתה זו שהכריעה את הכף לרעתן של הקהילות היהודיות בספרד.⁷³ השפעתו בפרובנס התבטאה יותר במישור הדתי והעממי, ולכן אין מוצאים שינויים בחוקים הנוגעים לקהילות היהודיות לאורך נתיב מסעו.

תוכן דרשתו של ויסנטי פֶּרֶר בארל איננו ידוע, אך יש לשער, שהוא כלל בדבריו את הנושאים החביבים עליו: הגיהנום המצפה לבני האדם ביום מותם, ויום הדין האחרון, שהאנושות כולה תהיה עדה לו. תחושת יום הדין העומד בשער היתה המסר הישיר שקיבלו השומעים. היהודים, כסמל, תפסו מקום נכבד באווירה האסכאטולוגית שיצר בדרשותיו. על פי תפיסתו של פֶּרֶר, המרתם של המוני היהודים, ה'מקיפים' את האמונה הנוצרית, היא הסימן המובטח לבואו הקרב של יום הדין ולסופו של העולם.⁷⁴ ניתן לקבוע במידה רבה של סבירות, שגם בארל שמעו היהודים את אותם דברים קשים שהשמיע כנגדם אחר כך בספרד. אין להניח שבשלב זה עדיין לא היתה המרת הדת של היהודים חלק מרכזי בתעמולתו הדתית.

האם נטל יצחק נתן חלק באותו אירוע מסעיר, שעבר על ארל ועל הקהילה היהודית שבתוכה? כדי לענות על שאלה זו ננסה לברר את תאריך לידתו. המסמכים הנוטריאליים שפורסמו אינם מספקים פרטים רבים על ילדותו או על תאריך לידתו. פעילותו כמנהיג בקהילה ידועה לראשונה משנת 1420 (באילון), אך לא מן הנמנע ששימש בתפקידים שונים עוד קודם לכן. התעודה המוקדמת ביותר שדנה בו היא נישואיו הראשונים (מתוך שלושה), בשנת 1406, לרגינטה (Regineta), בתו של בונגוויש קאסין (Bongues Cassin), רופא ממורנה (Mornas).⁷⁵ גם אם נניח שמדובר בנישואי בחרות, המומלצים על פי ההלכה מגיל שלוש־עשרה שנה, והיו מקובלים בארל בתקופה מוקדמת יותר,⁷⁶

apelat frayre Vincens, e prediquet a l'asivesquat tres sermons generals e motos sermons autres ad predicados d'Arle, tant con demoret en Arle. E prediquet si autamens, si noblamens, que yeu creze, que despueys que los Apostols mortz foron, e per la fama, que las gens en dizien, non fon vist ni auzit home si autamens predicant, coma aquel sus dig. Item, los juzieus a totz los sermones quel dis en Arla, foron presens, per auzir los, que ser i volc'

73 ביישובים שויסנטי פֶּרֶר עבר בהם בקסטיליה הוא השפיע על השלטונות, ואלה ציוו על היהודים לעבור מבתיים ולהתרכז באיזור מגורים נפרד. חוקי ואליאדוליד (1412), המכוונים להצרת רגלי היהודים, נחקקו על פי דרישתו. כשעבר מקסטיליה לאראגוניה, הביא לשם את החוקים האנטי־יהודיים, והשפעתו הפוליטית התבטאה בבחירתו למלך של פרנאנדו מאנטיקירה, שהובא על ידו מקסטיליה (1412). ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 323–326.

74 ראה: גורס (לעיל, הערה 39), עמ' 86.

75 ראה: סטוף (לעיל, הערה 7), עמ' 509.

76 ראה: 'כץ, 'נישואים וחיי אישות במוצאי ימי הביניים', ציון, י (תש"ה), עמ' 22–28. על המצב

עדיין היה לכל הפחות בן שבע בשנת 1400, כשנשא ויסנטי פּרר את דרשותיו בארל. וכילד צעיר בוודאי לא נעלמה מעיניו החוויה הקשה שעברה על הוריו ועל בני קהילתו. ואולם, סביר יותר להניח שנישואיו של יצחק נתן נערכו בגיל שמונה-עשרה או עשרים שנה, על פי המנהג שהיה מקובל בפרובנס ובספרד בחוגי המשכילים.⁷⁷ על פי השערה זו היה יצחק נתן בן שתיים-עשרה או ארבע-עשרה בשנת 1400.

אם נעמוד על הטופוגרפיה הפנימית של השכונה היהודית, ובעיקר על מקום בית מגוריו, נבין טוב יותר את עוצמת החוויה שעבר הנער יצחק נתן. רוב יהודי ארל התגוררו בשכונה היהודית (jutaria), שברובע סאן מארטין. בלבו של הרובע שכן, מאז שנת 1361, המנזר של המסדר הדומיניקני, שבו נשא את דרשותיו הנזיר בן המסדר ויסנטי פּרר. נקל לשער את הנעשה בלב-לבה של השכונה היהודית באותם ימים – המוני העיר הזורמים אל תוככי השכונה, ובה נערכים הפולחן הציבורי של החזרה בתשובה ומחזות הסיגוף וההלקאה העצמית. נסיף לכך את העובדה, שבית אמו של יצחק נתן, ונגסונה נתן, שכן סמוך למנזר הדומיניקנים, ולא הבדיל ביניהם אלא קיר משותף אחד.⁷⁸

יש להניח אפוא, שעם בואו של ויסנטי פּרר לארל שהה יצחק נתן במרכזה של ההתרחשות. דרשותיו והטפתו של ויסנטי פּרר הותירו בו רושם כל ימחה, ואת חוויותיו ביטא, מאוחר יותר, בחיבורו מאמץ כת. ביטוי מובהק לכך עולה מדבריו על המטיף הדומיניקני: 'דורש מצויין... ומפליא לדבר צחות'.

ה. האידיאולוגיה האנוסית

יצחק נתן מנסה להצדיק את האנוסים שהוסיפו לחיות כנוצרים ולא בחרו בדרך הבריתה. לדעתו, מתקבל על הדעת שסיבות של עושר ורכוש ימנעו מהם לברוח. הוא איננו מעלה על דעתו את האפשרות שיוותרו על העושר ויבחרו בחיים חדשים של יהודים חסרי כול.⁷⁹

בארל ראה: 'נהגו בארלי ובכל פרואינצה כשמיאין בניהם כשהם קטנים מפרישים אותם זה מזה עד שיגדילו... ואמר החכם ר' אליהו מן ההר דאין צריך להפרישן'. כתב יד אוקספורד 2550, סי' פד; על

פי: A. Neubauer, 'Documents inédits', *REJ*, XII (1886), p. 86.

77 ראה: יהודה ב"ר שמואל אבן עבאס, 'יאיר נתיב', אצל: ש' אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, תל-אביב תרפ"ה, ב, עמ' לא: 'בענין שיהיה הנער אז בן שמונה עשרה לחופה. אז ישא אשה הגונה בת טובים'; והמלצתו של יוסף אבן כספי, ספר המוסר הנקרא יורה דעה: 'ואתה בן עשרים שנים... אך קח לך אשה'. על פי: I. Abrahams, *Hebrew Ethical Wills*, Philadelphia 1926, p. 145.

78 על ויסנטי פּרר בארל ראה: B. Montagnes, 'Les Prêcheurs d'Arles', *Congrès*.
79 ראה להלן, בנספח, שורות 31-33.

הוא משבח את מנהגיהם ואת דרך חייהם, במילים הבאות: 'וכן נמשך מנהגם עד היום וכלם חסידים בעלי מעשים אנשי אמת גברו חיל נכבדי עם מוצאים חן וכבוד על כל יתר אנשי הפלכים ההם את אלהיהם הם עובדים ולא יפנו אל רהבים ושטי כזב'.⁸⁰ הסופר לטיביים שיצחק נתן משתמש בהם בולטים בחריפות בהשוואה לספרות מגוונת – ספרות הלכתית, פילוסופית, פולמוסית, פרשנית, וספרות דרוש – שמצביעה על יחס ביקורתי של רבנים יהודיים אל האנוסים, במקומות ובזמנים שונים.⁸¹

ונחמד את הדברים, בהשוואתם ליחסו לאנוסים של יצחק אברבנאל, מנהיג ציבור ובעל מעמד דומה לזה של יצחק נתן. בטרילוגיה המשיחית שכתב ובפירושו למקרא, אברבנאל מתייחס מספר פעמים לבעיית האנוסים. יחסו אליהם אמביוולנטי: מצד אחד, הוא רואה בהם חלק מעם ישראל, ומעניק לתופעת האנוס הדתי תפקיד מרכזי במסגרת התפתחות הגאולה; מצד שני, הוא מתייחס אליהם כ'פושעי ישראל', אשר ייענשו על חיי השמד, כשיגיע יומם לחיי העולם הבא. הוא רואה באנוסים חלק מ'זרע הקדש', אך הוא מלא טינה וכעס על כך שלא עמדו בניסיון.⁸² בין הכינויים לאנוסים, הנפוצים בספריו, ניתן להזכיר: 'אויבי ה', 'רשעי ישראל', 'בוגדים', 'מורדים', 'פריצים', 'פוקרים', 'אפיקורסים', 'האנשים הפושעים', 'מזורים', 'אוררים'.⁸³

דומה שיש לבחון את האידאולוגיה האנוסית, המתבטאת אצל יצחק נתן, על רקע הגורמים הבאים: התקופה, מעמדו החברתי, עושרו ויחסי יהודים-מומרים בקהילות פרובנס וארל. יש לתת משקל לא רק לפרטים על האנוסים שהוא מוסר, אלא גם לאותם דברים שהוא איננו מדווח עליהם: אין הוא קובע שהאנוסים חזרו ליהדותם, אלא מספר שרק הכחישו את אמונתם החדשה; אין הוא מתאר את שמירת השבת, או קיום מצוות עיקריות של היהדות; הוא שם את הדגש על מצוות הצדקה של האנוסים, אך זו באה לידי ביטוי קיצוני יותר דווקא בהשקפתה של הנצרות. גם בתיאור חבורות האחוה של האנוסים אין כל ייחוד יהודי. כשהוא קובע שהם עובדים את אלוהיהם ואינם 'פונים אל רהבים' (השילוש הנוצרי), אין הוא מצביע על אמונה פנימית, אלא על ביטוי חיצוני (פולחני) מוגדר.

תיאור חסידותם של האנוסים אצל יצחק נתן מתבטא אפוא רק במישור החברתי. קיים דימיון בין גישתו לבין אותן אידאולוגיות אֶנְוֵרואיסטיות קיצוניות, אשר גונו במהלך

80 כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 77 ע"א.

81 ראה: ש' אסף, 'אנוסי ספרד ופורטוגאל בספרות התשובות', ציון (מאסף), ה' (תרצ"ג), עמ' יט-ס (=הנ"ל, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 145-180); B. Netanyahu, *The Marranos of Spain, from the Late XIVth to the Early XVIth Century, According to Contemporary Hebrew Sources*, New York 1966, pp. 1-208, esp. 5-76; ח"ה בן-ששון, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 34-47 (=הנ"ל, רצף ותמורה, תל-אביב 1984, עמ' 208-220).

82 ראה: יצחק אברבנאל (לעיל, הערה 3), דפים מו ע"א-ע"ב, לד ע"א, סד ע"ב, טז ע"א. עיין: נתניהו, שם, עמ' 177-203. ונציין כאן, שאף על פי שאברבנאל כתב את דבריו בתקופה מאוחרת יותר, דומה שההשוואה בעינה עומדת.

83 ראה: נתניהו, שם, עמ' 179, הערה 103.

המאה ה־ט"ו, הן בתוך מחנה ישראל והן בקרב הנוצרים, שהפנו את טענותיהם כלפי המשכילים האנוסים.⁸⁴ אבל אין להסיק מכך, שיצחק נתן בעצמו היה קרוב להשקפות האוורואיסטיות, ובמאמץ כח ובחיבוריו האחרים אין כל ביטוי לכך. ייתכן שיחסו לאנוסים נובע מהזדהות עם יהודים בני מעמד דומה לשלו, הנמצאים בצרה, אך אינם מוכנים לוותר על מעמדם הרם. הסבר זה אפשרי, אבל אין בו די, וננסה להעלות הסברים נוספים לגישתו אל האנוסים.

גם בפרובנס היו הקהילות היהודיות עסוקות בבעיות האונס וההמרה.⁸⁵ אמנם, הבעיה לא היתה כה חריפה כבספרד, אך יש להניח שיהודי פרובנס התלבטו בשאלות הלכתיות הקשורות באונס ובקביעת עמדות עקרוניות כלפי התופעה. אין מקורות רבים על יחסם של הרבנים מפרובנס אל האנוסים. על כן, העמדה הליברלית שנקט יצחק נתן במאמץ כת, ראויה להיבחן כעמדה מייצגת, שיצאה מלבנה של ההנהגה המרכזית של יהדות פרובנס במאה ה־ט"ו.

ניתן להאיר את השקפותיו של יצחק נתן על האנוסים גם מאירועים בחייו הפרטיים. תנועת ההמרה פגעה במשפחת נתן כמו במשפחות רבות אחרות בארל ובפרובנס. ארבעה מנכדיו של יצחק נתן המירו את דתם, ומשקיבלו על עצמם את הנצרות, לא נותקו היחסים במשפחה עקב ההמרה. בשנת 1467 חתם יצחק נתן על עיסקה עם רינה דה ולואה (Rene de Valois), אחד מנכדיו הנוצריים; שנה אחר כך נתן לנכדו המומר רינה דוגיאיר (Rene Daugieres) בית, השוכן בשכונה היהודית שבארל.⁸⁶ גם אם נקבל מקצת מהמניעים האישיים (המעמד החברתי, התנסות פרטית עם בעיית ההמרה) כהסבר לעמדתו הליברלית של יצחק נתן כלפי האנוסים, וגם אם נעמיד זאת על רקע מקום מושבו, עדיין דומה שלומן חיבורו של מאמץ כח נודעה השפעה לא מבוססת על הגישה של מחברו. יצחק נתן כתב את חיבורו ככל הנראה ברבע השני של המאה ה־ט"ו, כשעדיין יכלו האנוסים לנהל חיי מחתרת ללא לחץ קיצוני מצד האינקוויזיציה. מאמץ כח נכתב לאחר תחילת שנת 1431. בין השנים 1437–1447, עסק יצחק נתן במפעל הקונקורדנציה, מאיר נתיב.⁸⁷ לפיכך נראה שחיבר את מאמץ כח בין השנים 1431–1437. את הקטע על ויכוח

84 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 369–372. גם יצחק אברבנאל מתייחס לאנוסים האוורואיסטים, והוא מכנה אותם 'מינים'. במינות הוא רואה חלק מהכשרת הקרקע לקראת הגאולה, ותפקידה להוציא את האמונה הכוזבת מלב האנשים. על ידי כך תיקלט בעתיד האמונה האמיתית בקלות יתירה. ראה: יצחק אברבנאל (לעיל, הערה 3), דף לד ע"ב.

85 ראה: אניאל (לעיל, הערה 62), עמ' 254–263; A. Du Roure, *Les néophytes en Provence et*; 1906 *leur taxe par Louis XII*, Paris D. I. Agou, 'Topographie des quartiers juifs en Provence médiévale', *REJ*, CXXXIII (1974), pp. 138–139.

86 ראה: סטוף (לעיל, הערה 7), עמ' 510. אין לראות ביחסים אלו, שבתוך משפחתו של יצחק נתן, עניין יוצא מן הכלל. עיין: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 378–379.

87 ראה: כתב יד גינצבורג, שם, דף 75 ע"א. האפיפיור מרסין החמישי נזכר שם בתוספת 'נ"ע' (נוחו עדן). זמן מותו היה 20 בפברואר 1431. על שנות חיבור הקונקורדנציה עיין: בן שלום (לעיל, הערה 8).

טורטוסה הוא מסיים בתיאור מפלתו של יהושע הלורקי, ואין הוא מודע לכל קושי מצד האנוסים להכחיש את האמונה הנוצרית: 'הנה נמשך לו משקרו הפך מה שכין אליו ותחת רדפו לצייר האמונה החדשה בלבבות למה ששבו אליה הגיעם שהכחישו או ספקו אף במה שנמצא בהם מהנכחות והאמת'.⁸⁸

התמונה שמצייר יצחק נתן היא תמונה אידיאלית: אין אינקוויזיציה, ולא נזכרת כל תנועה 'אנטישמית' כלפי האנוסים. ניצחונה של היהדות על הנצרות לאחר ויכוח טורטוסה היה כביכול מושלם, וחייהם השלווים של האנוסים הכופרים בנצרות הם ההוכחה לכך. מציאות זו אינה אלא השתקפות של המצב בספרד במחצית הראשונה של המאה ה־17. בקסטיליה לא היתה עדיין אינקוויזיציה, והאינקוויזיטורים מאראגוניה לא פעלו בקפידה. בעיית האנוסים החמירה רק מסוף שנות הארבעים ואילך.⁸⁹

אם אכן נכתב מאמץ כח בשנים 1431–1437, ניתן להבין את עמדתו של יצחק נתן כלפי האנוסים על רקע התבטאויותיהם של רבנים ומנהיגים אחרים בראשית המאה ה־17, לפני ההחרפה במצב האנוסים. כך דרך משל, העלה פרופיט דוראן, בספרו מעשה אפד, את תפיסת אחדות האומה, על יהודיה ואנוסיה. לפי ח"ה בן ששון, יש לראות בכך טופס ראשון של היחס כלפי האנוסים בתקופה שלאחר גזירות קנ"א.⁹⁰

רבי שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ), שהיה מפליטי האונס במיורקה, פעל כמנהיג הקהילות באלג'יר במחצית הראשונה של המאה ה־17. יש לראות בעמדתו כלפי האנוסים הקבלה מאלפת להשקפתו של יצחק נתן, בעיקר כשהוא דן במניעי האנוסים להישאר במקומותיהם. באחת מתשובותיו הוא מפרט את הסיבות שמונעות מהאנוסים לצאת מספרד. בסיום דבריו הוא כותב: 'וגדולה מזו יש לבעל הדין לומר, שאפילו אם יאמרו האנוסים עצמם שכל עקר פרידתן שם אינו אלא מחמת אונס ממון, שלא יגלוהו מהם, אינו נקרא עובד עבודה זרה במזיד... ואלה האנוסים בחזקת כשרות הם מסתמא'.⁹¹

גם אם נכונה הדעה שרשב"ץ שינה את דעותיו, ותשובה זו שייכת לתחילת דרכו ברבנות,⁹² הרי השינוי בעמדתו, ובעמדות רבנים אחרים, איננו משנה את העובדה

88 ראה: כתב יד גינצבורג (לעיל, הערה 10), דף 77 ע"א.

89 ראה: בער (לעיל, הערה 1), עמ' 382.

90 ראה: בן-ששון (לעיל, הערה 81), עמ' 35 (= 209).

91 ראה: אסף (לעיל, הערה 81), עמ' נד (תשב"ץ, א, סי' ג).

92 ראה: נתניהו (לעיל, הערה 81), עמ' 5–76, ובעיקר עמ' 32–44. נתניהו ניסה לנתח את עמדות הרבנים כלפי האנוסים בשאלות ותשובות, על סמך הזמן שבו ענו על השאלות. הוא חיפש שינויים בהשקפותיהם, לאורך חייהם, וניסה ללמוד שכבר בשלב המוקדם (המחצית הראשונה של המאה ה־17) נחשב לבו ורובו של מעגל האנוסים לנוצרי. בין היתר טען, שגם בעמדתו של רשב"ץ חלה התפתחות, ודבריו הנזכרים משקפים את תחילת דרכו ברבנות. יש להדגיש, שרוב השאלות והתשובות שהגיעו לידניו אינן מתוארכות. על כל הסוגיה ועל דעות אחרות, ראה: י' קפלן, 'בעיית האנוסים ו'הנוצרים החדשים' במחקר ההיסטורי של הדור האחרון, עיונים בהיסטוריוגרפיה, בעריכת מ' צימרמן, מ' שטרן וי' שלמון, ירושלים תשמ"ת, עמ' 117–144, בעיקר עמ' 128–129, 142 הערה 104.

שהשקפות מעין אלה נחשבו לגיטימיות בשעתן. לפיכך אין לראות בעמדתו של יצחק נתן עמדה יוצאת דופן. השקפות אלה רווחו כנראה בחוגי החברה היהודית הגבוהה.⁹³ שמירה על הרכוש הקיים ועל העושר התקבלה בחוגים אלו כמניע הגיוני לחיי אניסות. אף שהצבענו על עמדות קרובות ל'אידיאולוגיה האנוסית' של יצחק נתן, יש לומר שהסופרלטיבים שבהם הוא נוקט רחוקים מרחק רב מהתבטאויותיהם של רבני יהדות ספרד ומנהיגיה.⁹⁴ דומה שיש לבחון את דבריו תוך התחשבות בקהל הקוראים שהחיבור נועד להם, ובראש ובראשונה אנשי סביבתו – יהדות פרובנס. מטרת החיבור מאמץ כח היתה מוסרית. יצחק נתן איננו עוסק בחיבורו בבעיות הלכה הקשורות באנוסים, וניתן לשער, שדבריו מיועדים לסביבה תרבותית הנכונה לקלוט אידיאולוגיה מסוג זה, או שאידיאולוגיה מעין זו כבר מצויה בה. על רקע דלות המקורות מפרובנס, ברצוני להעלות את ההשערה, שחוגי ההנהגה היהודית בפרובנס הפגינו יחס של הבנה, מתינות ואהדה כלפי האנוסים, ונבדלו בזאת מיחסם האמביוואלנטי של כמה ממנהיגי יהדות ספרד.

93 בדומה ליצחק נתן, גם רשב"ץ היה בן למשפחה עשירה, שנמנתה על החוגים המיוחסים של יהדות פרובנס וספרד. אף הוא מביע את עמדתו החיובית כלפי העושר, שאפשר לו בצעירותו להשלים את השכלתו, ללא צורך להתפרנס מן הרבנות. מוצאה של משפחת דוראן היה מפרובנס, אך רשב"ץ כבר נולד במיורקה. עיין: I. Epstein, *The Responsa of Rabbi Simon B. Zemah Duran as a Source of the History of the Jews in North Africa*, London 1930, pp. 4–8.

94 נתניהו (לעיל, הערה 81), עמ' 73, מבחין בין עמדות כלפי האנוסים, שמקורן בחצי האי האיברי, ובין עמדות הבאות מבחוץ. לדעתו, במחנה שמחוץ לספרד התייחסו לאנוסים בגישה אידיאליסטית, ומנגד נקטו הרבנים בספרד קו ריאליסטי, המבוסס על הכרה שרוב האנוסים היו נוצרים ללא תקנה.

נספח

כתב יד גינצבורג, ספריית לנין, מוסקבה, 113/1, דפים 76 ע"א–77 ע"א

- 1 הנה זאת שמעה אוננו ועינינו ראו שנת חמשת אלפים ומאה וששים וחמש
לפרט האלף הששי ליצירה קם מלך חדש באראגון וקטאלוניה ורושיליון
וספרד וימצא שם האפיפיור הירחי אשר ברח שם כי לא האמינו לו כל
מלכי ארץ או רובם כי בזה אלתו והפר בריתו אשר כרת עם הועד ונשבע
5 לעזוב האפיפיורות כל עוד שיתברר שבחירת האפיפיור אשר היה לפניו
היתה שלא כדין ומחוץ הנמוסים הכתובים על זה ויקר מקרה שחכם אחד
היה שמו יהושע לורקי שנה את טעמו כי הכלימו אחד מחכמי הארץ ולא
יכול לקחת נקמתו ממנו וישתדל עם המלך והאפיפיור ההוא להתוכח עם
כל חכמי הארץ לבאר להם כי כבר בא המשיח ומלאך הברית אשר אנחנו
10 מקוים ונתן כד' תנאים שכלנו מסכימים שיצדקו במשיח המקווה וכלם
נמצאו במשיחם ועשה בזה קונדרס יפה הסדר מאד לפי טבע הנושא
והקדיש קרואיו במצות המלך שמה מבצר פנישקולא אשר בארגון ועם
שקרבו החכמים אל ההצלה לברוח מהוכוח בחזקת היר לא שמעו להם
והוכרחו להשיב למשמע אזני ארבעה רבני דתם ומאי פאוול בראשם אשר
15 המיר דתו מביב עשרים שנה טרם זה אשר היה הגמון בורגוש היה שמו
לפנים בישראל דון שלאמון נשיא נשיאי הלוי חכם נפלא כולל על כל

- 2 קם...: השווה: שמות א, ח. 3 לא...: איכה ד, יב. 4 בזה...: השווה: יחזקאל יז, טז. 6 ויקר
מקרה: רות ב, ג. 7 שנה...: השווה: שמואל א' כא, יד; תהלים לד, א. / כי הכלימו: שמואל א' כ,
לד. 8 לקחת...: השווה: ירמיהו כ, י. 9 ומלאך...: מלאכי ג, א. 12 הקדיש קרואיו: צפניה א, ז;
במצות המלך: דברי הימים ב' כד, כא. 13 בחזקת היד: ישעיהו ח, יא. 14 למשמע אזני: השווה: שם
יא, ג. 16 לפנים בישראל: שמואל א' ט, ט; רות ד, ז. / נשיא נשיאי הלוי: במדבר ג, לב.

חילופי הנוסח הם לכתב יד אדלר, ENA 1956, ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, 2504, עמ' 119–120.

- 2 האלף] החלק / באראגון / באראגון / וקטאלוניה / וקטאלוניה / ורושיליון / ורושיליון / 3 לו] בו 5 שבחירת
שבחינת 6 היתה] הייתה / ויקר] חוקר 7 יהושע] יהושע / שנה] שנה / ישנה] את] ליתא / ולא] ולא היה 8 והאפיפיור
והאפיפור 10 תנאים] התנאים / שכלנו... המקווה] ישתלש (מ?) (מ?)ים בדקו במשיח המקום / וכלם... ועשה]
ליתא 11 קונדרס] קונדרס / הסדור] הסדיר / מאד] מאד 12 מבצר] מרצת / פנישקולא] פני שקולא 13 אל
אלי / מהוכוח] מהוכיח 15 עשרים] עשרה / בורגוש] בירגיש 16 בישראל] בשאל / שלאמון] שלמון / הלוי]

- חכמי הועד ופסקו הדין כי צדק בימין המומר הלורקי ואין בו מדה
ולכן גזרו שמדים ותקלות על כל הקהלות שהיו בכל המחוזות ההם רעות
מאד עד לאין מספר ואשר הונח להם לברוח הלכו חוץ מהמחוז וזולתם
20 התנצרו ושבנו לדתם והיה שם דורש מצויין שמו מאי' וינשינש היה
מתמיד לדרוש ערב ובקר לא יחשה ומפליא לדבר צחות להבין ולהורות
להם שרשי אמונותיהם למען תשוב להם טבע שני להעמדת החקוי. והי
היום בבא פסחם קם הדורש כמנהגו לדבר על מיתת ישו והפליא בכל
הספור לארכו ולרחבו ויקרא בגרון קול גדול לאמר כי מנקמת אלהיו
25 תליתו וענשו הנצחי ליהודים הנשאר להם לנצח לאות ולמופת כי פשעו
פשע בלתי בעל תכלית שיום אחד בכל חדש מחדשי השנה ימצאו בפיהם
מתולעים וישתינו הדם בתמורת הדם אשר שפכו עם היות שהיהודים
חושבים למען יתכפר להם הדם שיגנבו נער קטון נצרי ישחטוהו בפסח
ויקריבו את דמו לאלהיהם ועם זה יחשבו שיגהה מהם מזור. וכשמוע כל
30 המומרים שלשת השקרים האלה וידעו נאמנה כי תהו המה כי הם הם
עדיהם פרחו במ צרעת המינות כאמונתם וקצתם ברחו למרחבי ארץ ואשר
גדלו ויעשירו והיו מרזינין באכלוסין ולא יכלו לברוח נתחכמו להיות
לאגדה אחת והיו לאחרים ויעמיסו עליהם מצות לתת מחצית השקל לכל
נפש בכל שבוע ויעשו להם קפה של צדקה והגדילו מעשה הצדקה באחזה
35 ורעות לפרנס עניים ולהשיא בנות ויבנו להם כמה ויבחרו מקצתם

17 צדק בימין: השווה: תהלים מח, יא; ישעיהו מא, י. 18 רעות מאד: ירמיהו כב, ג. 19 לאין
מספר: דברי הימים א' כב, ד. 21 לדבר צחות: ישעיהו לב, ד. 22 ויהי היום: שמואל א' א, ד,
ועוד. 24 לארכו ולרחבו: השווה: בראשית יג, יז; / ויקרא...: השווה: יחזקאל ח, ט, א. 25 לאות
ולמופת: דברים כח, מו 26 חדש...: השווה: במדבר כח, יד. 27 הדם...: יחזקאל לו,
יח. 28 יתכפר...: השווה: דברים כא, ח. 29 יגהה...: השווה: הושע ה, יג. 30 תהו המה: שמואל
א' יב, כא. 31 פרחו...: השווה: ויקרא יג, יב. / למרחבי ארץ: חבקוק א, ו. 32 גדלו ויעשירו: ירמיהו
ה, כז. 33 לאגדה אחת: שמואל ב' ב, כה. / לאחדים: יחזקאל לו יז. / ויעמיסו עליהם: השווה: מלכים א' יב,
יא; דברי הימים ב' י, יא. / מחצית השקל: שמות ל, יג. 35 ויבנו...: השווה מלכים ב' יז,

האלוני 17 הלורקי (?) / מדה] ליתא 18 ותקלות] ותקלום / בכל] על כל 19 עד לאין] על
אין 20 מצויין] מצויין / וינשינש] וינשינש (?) 23 היום] (?) / שם / בבא] ובכא / מיתת] מתת / והפליא]
וההפליא 24 ולרחבו] ולרכבו 28 הדם] ליתא / נצרי] נוצרי 30 תהו] תהו 31 למרחבי]
במרחבי 32 מרובים] מרובים / באכלוסין] באכלוסים 33 לאגדה] לאגודה / מצות] מצוות / לאחדים]

בחורים לשרת בכמה ההיא ולעבוד עבודתה ויקימו מהם דורשים לדרוש להם כחקות יתר הגוים משרשי אמונתם אשר באו לחסות תחתיה אך לא הכלים ושקרים ונפלאות בדויות כאשר נסו יתר הדורשים וכן נמשך מנהגם עד היום וכלם חסידים בעלי מעשים אנשי אמת גברו חיל נכבדי עם מוצאים חן וכבוד על כל יתר אנשי הפלכים ההם את אלהיהם הם 40 עובדים ולא יפנו אל רהבים ושמי כזב. הנה נמשך לו משקרו הפך מה שכיון אליו ותחת רדפו לצייר האמונה החדשה בלבותם למה ששבו אליה הגיעם שהכחישו או ספקו אף במה שנמצא בם מהנכוחות והאמת.

ט. 37 כחקות...: השווה: ויקרא כ, כג. 39 אנשי אמת: שמות יח, כא. / גברו חיל: שם כא, ז. 41 אל...: תהלים מ, ה.

לאחרים 36 ולעבוד] ולהעביר / ויקימו] ויקומו 38 יתר] ליתא / הגוים] הגויים 40 מוצאים] מוציאים 41 רהבים] הרבים / מה] ראה 42 בלבותם... אליה] ליתא 43 הגיעם] הגיעו / או... והאמת] את הניאוף בזה שנמצא מהנכוחות

רעיון הבחירה בישראל ובעמים

עורכים שמואל אלמוג ומיכאל הד

רעיון הבחירה בתולדות ישראל ובתולדות העמים הוא נושא מורכב, רגיש ומעורר פולמוס, והוא ראוי בלי ספק למחקר היסטורי. הוא משמש דוגמה מובהקת לזיקה ההדדית שבין תולדות ישראל לתולדות העמים, וכן לתרומה המיוחדת של עם ישראל לתולדות התרבות. מתוך כך עולה חשיבותו של הדיון בתולדות ישראל בהקשר הרחב של ההיסטוריה. כפי שמעידים המאמרים שבכרך זה, היה לרעיון הבחירה תפקיד לא מבוטל בגיבוש הזהות והתודעה העצמית של עמים ודתות, וכן בעידוד היצירה התרבותית שלהם. עם זאת טמונה בו גם סכנה: בעת שרעיון הבחירה מוצג כביטוי לעליונותו של קיבוץ אחד על פני קהילות אנושיות אחרות, או בשעה שהוא משמש להצדקת תוקפנות כלפי הזולת.

העיסוק ב**רעיון הבחירה** רלוונטי כיום – בעידן של התפרצות התודעה הלאומית, האתנית והדתית ברחבי העולם – לא פחות מאשר היה בעבר. היום, אולי יותר מתמיד, מתעורר שוב הצורך באיזון בין תודעת הייחוד והזהות העצמית, שיש בהם כדי להפרות את היצירה החברתית והתרבותית, לבין ההכרה באופיה האוניברסלי של האנושות. יש לקוות שקובץ מאמרים זה ייתן בידי הקורא כלים נוספים להבנת נושא מרכזי בהיסטוריה וגלגוליו השונים מאז ראשית צמיחתו של רעיון הבחירה בתקופת המקרא ועד ימינו.